

УДК 929:811.161.2'373.21

ВІДОБРАЖЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО КОЗАЦЬКОГО ВОЇНСЬКОГО
ЕТОСУ В ПІДПИСІ ДО НАРОДНОЇ КАРТИНИ «КОЗАК МАМАЙ»

Костянтин Рахно,
доктор історичних наук,
старший дослідник,
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному
ORCID ID: 0000-0002-0973-3919

Картина «Козак Мамай» як один із національних символів, етновизначальних елементів культури продовжує залишатися в полі зору науковців різних галузей. Метою дослідження було висвітлити деякі аспекти морально-етичної культури козацької спільноти, зафіксовані в традиційному підписі до картини «Козак Мамай», та віднайти паралелі до них у культурі народів, які в давнину мешкали у Північному Причорномор'ї та взяли участь в етногенезі українців і формуванні протокозацтва. Це обумовило залучення порівняльно-історичного методу та спеціалізованих методів аналізу тексту. у традиційному віршованому підписі до народної картини «Козак Мамай» відобразилися архаїчні норми поведінки й цінності запорозького козацтва, що сягали сивої давнини. У системі цих цінностей торгівля, комерційна підприємливість оцінювалися дуже низько й протиставлялися традиційним моральним постулатам воїна. Такі уявлення не мають відповідностей у тюркських народностей, однак повністю збігаються з традиційним етикетом іраномовних етносів, зокрема осетинів, які є нащадками скіфів, сарматів і аланів. Фіксуються вони і в раджпутів Північної Індії, що показує стародавність не лише іконографічної схеми «Козака Мамая», але й змісту супутніх їй писемних текстів, які зафіксували воїнський етос минушини.

Ключові слова: «Козак Мамай», народний живопис, воїнський етнос, козаки, українці, іранський субстрат

The painting Cossack Mamai as one of the national symbols, ethno-defining elements of culture continues to remain in the field of view of scientists from various fields. The aim of the study was to highlight some aspects of the moral and ethical culture of the Cossack community, recorded in the traditional caption to the painting Cossack Mamai, and to find parallels to them in the culture of the peoples who in ancient times lived in the Northern Black Sea region and took part in the ethnogenesis of the Ukrainians and the formation of the proto-Cossacks. This necessitated the use of the comparative-historical method and specialized methods of text analysis. The traditional poetic caption to the folk painting Cossack Mamai reflected archaic norms of behavior and values of the Zaporozhian Cossacks, which date back to ancient times. In the system of these values, trade and commercial entrepreneurship were valued very low and were opposed to the traditional moral postulates of a warrior. Such ideas have no correspondences among Turkic peoples, but they completely coincide with the traditional etiquette of Iranian-speaking ethnic groups, in particular the Ossetians, who are descendants of the Scythians, Sarmatians and Alans. They are also recorded among the Rajputs of Northern India, which shows the antiquity of not only the iconographic scheme of Cossack Mamai, but also the content of the accompanying written texts, which recorded the warrior ethos of the past.

Keywords: Cossack Mamai, folk painting, warrior ethnos, Cossacks, Ukrainians, Iranian substrate

Вступ. Картина «Козак Мамай» посідає особливе місце в українському народному малярстві, оскільки є чимсь більшим, аніж просто популярним традиційним твором аматорського живопису. Сягаючи дуже давніх іконографічних схем і наділяючись у традиційній культурі сакральним, обереговим значенням, вона доволі швидко стала національним символом, етновизначальним культурним елементом, предметів надхнення для митців не лише в Центральній, Східній і Південній Україні та на Кубані, але й скрізь, де селилися українці. Частково до цього спричинилася та обставина,

що вже на момент, коли на нього звернули увагу науковці та діячі культури, це зображення запорожця виступало своєрідним втіленням справжнього козацького духу. У сучасній українській науці тривають дослідження картини «Козак Мамай», генези її іконографії та семантики назви. Одні науковці намагаються заново розглянути західноєвропейську версію походження картини [8; 9; 16, с. 59–60], інші, перебуваючи в руслі орієнтальної версії її походження, роблять спроби за будь-яку ціну, не гребуючи паранауковими аргументами, прив'язати цей визначний народний живописний твір до татар і ногайців [6], перебільшуючи їхній вплив на українську культуру загалом і на козаків зокрема. Разом з тим, висунуто принципово нові пояснення імені головного персонажа картини [20; 21]. Досліджуються й обставини її потрапляння в поле зору науки, перші згадки про картину. Водночас залишаються неспроясненими чимало моментів, пов'язаних із деталями картини, що могли б пролити світло на її появу, еволюцію, роль і місце в народному побуті. Одним з таких є узвичаєний віршований підпис до картини («Козак – душа правдивая...»), який, попри демонстративну несерйозність, іронічність, містить багато загадок.

Тому **метою** цієї **статті** є висвітлити деякі аспекти морально-етичної культури козацької спільноти, зафіксовані в традиційному підписі до картини «Козак Мамай», та віднайти паралелі до них у культурі народів, які в давнину мешкали у Північному Причорномор'ї та взяли участь в етногенезі українців і формуванні протокозацтва. Це обумовило залучення порівняльно-історичного методу та спеціалізованих методів аналізу тексту.

Результати. Починаючи з найперших публікацій віршованого підпису до картини «Козак Мамай» [18, с. 98–100; 23, с. 153–154; 14, с. 191; 17, с. 544], в науковий обіг входять знамениті рядки:

*А ти як хоч назови, на все позволяю,
Аби лише не крамарем, бо за те полаю...*

Входили вони й до інтермедійної промови козака з вистави народного лялькового театру-вертепу, розіграної київськими бурсаками в 1770-х роках у маєтку Галаганів у селі Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії [4, с. 23; 15, с. 77]. Чому запорожцеві видавалося непоштивим, аби його назвали крамарем, майже ніхто з дослідників не намагався пояснити. Одним з небагатьох був історик і фольклорист Микола Костомаров, який прокоментував: «У запорожців, як і у польських шляхтичів, займатися торгівлею вважалося справою неповажною; та й взагалі у малорусів існував, а частково й досі існує зневажливий погляд на крамарювання. Торгаш, на малоросійський погляд, обов'язково ошуканець, що добуває собі вигоду від шкоди для інших. Торгаш намагається купити у виробника якнайдешевше, а продати споживачеві якомога дорожче, все, що збиткове для того й іншого, – йому корисно, й тому він правди не скаже ні тому, ні іншому. Торгаш не працює, нічого не робить, одним обманом живе» [13, с. 16]. Павло Житецький теж писав, що до ремесла крамаря козацтво ставилося з особливою огидою, що відобразилося і у відомій драмі «Милость Божія» 1728 року, де Богдан Хмельницький заповідає козакам «не купчувати», тобто не займатися купецтвом [7, с. 112–113]. За словами академіка Дмитра Яворницького, січовий козак був не хліборобом і не торгашем, займатися торгівлею він вважав нищою справою для себе, тому слово «крамар» у нього було навіть лайливим словом, образливим для «лицарської» честі, що й відобразилося в підписах до давніх картин [32, с. 333]. Мистецтвознавець Кость Широцький, коментуючи підписи до «Мамаїв», у свою чергу, нагадував, що шляхтич, який брався за торгівлю, втрачав своє шляхетство, згідно з постановами сеймів 1633 і 1677 років [30, с. 31]. На властиву українській козацькій психології погорду до грошей і майна, яка ще довго зберігалася в сільському побуті, вказував у зв'язку з цим написом і філософ Володимир Янів, який вважав її шкідливою [33, с. 58].

Таке ставлення зберігалось і в нащадків запорожців на Кубані. За спостереженням істориків і суспільствознавців, торгівлею козаки-чорноморці самі не займалися, вважаючи це невідповідним козацькому званню [12, с. 27]. Історик, генерал-лейтенант Іван Попко у своїй книзі «Чорноморські козаки в їхньому цивільному і військовому побуті» (1858) писав: «Козак, не те, що московський стрілець, ніколи не любив і не поважав торгової справи. (Так точно цураються її і закубанські горяни). Діди чорноморців говорили: «Як хочеш мене узивай, аби-б не крамарем (торгашем); за те полаю». Якщо не в силу подібних, що вже віджили свій вік, думок, то тому, що в козацькому війську не існує середнього стану, торгівля Чорноморського краю знаходиться в руках чужогородніх людей. Виняток мізерний» [19, с. 113–114]. Це, до речі, може свідчити про його знайомство з народними картинами, які, очевидно, вже тоді побутували в українців Кубані.

Без сумніву, всі ці спостереження, зроблені в XIX – на початку XX століття, резонні, але потрібно прояснити, коли сформувалося таке негативне ставлення до торгівлі як роду занять. Неможливо його поверхово тлумачити лише байдужістю до ощадливості й наживи [6, с. 294], до того ж, характерно, що воно не має відповідностей у тюркських народів, які славилися своєю підприємливістю, вмінням базарювати. Натомість варто згадати, що чимало елементів козацького побуту, звичаєвості, вірувань, стереотипних уявлень, легенд сягають стародавніх іраномовних кочовиків Північного Причорномор'я та Приазов'я, які, на відміну від тюрків, взяли масштабну участь в етногенезі українського народу. З огляду на те, що іконографічна схема «Козака Мамає» сягає давньоіранських зображень, зокрема скіфських, сакських, сарматських і аланських, як і деякі інші сюжети народних картин, виглядає доцільним пошукати відповіді у культурі стародавніх і середньовічних іранців та їхніх нащадків. На користь цього свідчать і записки Джорджіо Інтеріано – мандрівника, географа та етнографа епохи італійського Відродження, автора першого у середньовічній літературі

монографічного опису Черкесії, виданого у Венеції у 1502 році окремою книгою. Інтеріано розповідає про населення Подоння, Приазов'я і Північного Кавказу: «Вони тримаються тієї думки, що ніхто не повинен вважатися благородним, якщо про нього є чутки, що він колись займався негідною справою, хоча б то була [людина] із найдавнішого, навіть царського роду. Вони хочуть, аби дворяни не займалися ніякими торговельними справами, за винятком продажу своєї здобичі, кажучи – благородному пристає лише правити своїм народом і захищати його, та займатися полюванням і військовою справою» [1, с. 49].

Спостереження Івана Попка було вірним. У народів Північного Кавказу торгівля, за свідченням етнографів, ще довго розглядалася як ганебне заняття. Горянин, який звик жити розбоєм і грабунком, вважав, відповідно до їхнього способу мислення, що значно шляхетніше подарувати річ вкрадену, ніж продати свою власну. Хоча горянин був змушений купувати речі, яких йому не вистачало, або вимінювати їх на місцеві вироби, він вважав, що бути купцем надзвичайно обтяжливо, і зневажав це [2, с. 64–65]. Зокрема, в іраномовних осетинів, які були прямими спадкоємцями скіфів та сармато-аланів і суттєво вплинули на культуру всіх своїх неіндоєвропейських сусідів, торгівля не поважалася зовсім. У їхньому героїчному епосі та приказках стверджувалося, що «нартівський муж не торгує (на́ртон ла́г базар на́е ка́ны)», що «продаж ворожий, а подарунок дружній (уа́й – ы́знагау, ла́вар – лы́ма́нау)» тощо. Навіть у пізньому осетинському суспільстві презирство до торгівлі та торговців були досить відчутними, а торговельні відносини прищеплювалися повільно. Вони принципово суперечили укладу життя, що склався історично, в якому окремі уявлення, які сягали корінням у військово-аристократичний лад, не повністю були подолані [28, с. 199; 27, с. 242]. Осетія, як Північна, так і Південна, у найбільш віддалених районах ще на початку ХХ століття характеризувалася дуже слабким розвитком грошового господарства. Сформовані на ґрунті натурального господарювання

переконавання, зі свого боку, відігравали роль гальма у справі поширення обігу грошей. Особливо це стосувалося продуктів, що їх виробляє природа без жодної участі людини. Вирішивши в соціальному середовищі, яке вважало витвори природи загальним надбанням, осетин довго не міг погодитися з думкою, що зібрані в лісі плоди або ягоди, на вирощування яких не витрачено жодних зусиль, можна продавати, як і продукцію особистої праці [29, с. 14]. У 1870-х роках письменник Ісмаїл Кануков наступним чином передавав погляди осетинів похилого віку з цього приводу: «Плодами лісовими ми не хочемо користуватися; нам видається стидким везти їх возами звідси й вимінювати на хліб» [11, с. 36]. Традиційні уявлення осетинів включали цілий комплекс оціночно-моральних установлень та норм щодо престижності чи неprestижності деяких видів діяльності. Торгівля, наприклад, вважалася заняттям дуже ганебним [25, с. 131]. Осетинські горяни, зважаючи на використання натурального обміну, аж до Першої світової війни мали слабе уявлення про гроші і з презирством ставилися до людей, які займалися торгівлею, вважаючи, що вони живуть за рахунок обману [10, с. 123–124].

До XIX століття осетини майже не були знайомі з грошима й жили натуральним господарством та міноюю торгівлею. У першій третині XVIII століття грузинський царевич Вахушті Багратіоні з цього приводу повідомляв про осетинів: «Грошей не знають, але гроші замінюються повстю, чохою, невибіленим полотном, сукном, вівцями, коровою і бранцем, і між собою торгують ними» [3, с. 142]. Декількома десятиліттями пізніше німецький лікар Якоб Райнегтс підтверджував відсутність грошової торгівлі в Осетії, заявляючи навіть, що «торгівля і ремесла зовсім незнайомі осетинам». Райнегтс змальовував, серед іншого, цікаву картину дільби осетинами-носіями полотна, отриманого за перенесення багажу мандрівників. Зароблене полотно негайно ділилося за кількістю учасників роботи. Навіть коли їх було багато, кожен з них вимагав своєї частки, все полотно повинне було

бути розділені на стільки частин, скільки було осіб, які мали на нього законне право, і тоді кожен щасливо отримував свій шматок. Тому в деяких осетинів сорочки були зшиті з різних шматочків тканини [35, с. 217, 228]. Французький археолог, етнограф, натураліст Фредерік Дюбуа де Монпере, який у 1830-х роках відвідав Північний Кавказ, теж був переконаний, що «серед осетинів немає ані купців, ані ремісників. Кожен сам продає плоди своєї праці або доручає це своєму сусідові, або обмінює їх на предмети, необхідні для існування її родини» [34, с. 430]. У процесі проникнення товарно-грошових відносин у середовище горян, в зоні передгір'я Кавказу з'явилися нові населені пункти, звані містечками, населення яких займалося посередництвом при обміні продуктів виробництва між гірськими і рівнинними районами. Втягнення частини гірського населення в торгівлю відкривало двері новим формам взаємин у побут горян, для яких ці форми були глибоко чужими. Звідси походило зневажливе ставлення до їхніх мешканців [22, с. 156]. У 1920-х роках етнографи повідомляли, що погляди, звичайно, змінилися, але все-таки осетини дуже неохоче займаються торгівлею. Об'їздивши всю гірську Південну Осетію, вони в жодному селищі не знайшли крамниці чи духану [29, с. 14]. Для порівняння, північноіндійським раджпутам, нащадкам царських скіфів і ефталтів, традиційний спосіб життя теж забороняв займатися землеробством і торгівлею, інакше постраждала б їхня кшатрійська честь [24, с. 211, 266, 305–306], як і в запорожців.

Це традиційна зневага шляхетнонародженого воїна до всього матеріального. Самурай виказував своє хороше виховання тим, що не знав вартості монет [26, с. 121]. Раджпути теж завжди говорили, що не вміють рахувати гроші, й тим більше вони не повинні були вказувати прагнення опанувати цю науку [24, с. 307]. Як відомо, у побуті раджпутів простежується багато паралелей з українськими козаками, котрі так само мало іранський субстрат. За Миколою Гоголем, який добре знав козацьку

минувшину, «запорожцы никогда не любили торговаться, а сколько рука вынула из кармана денег, столько и платили» [5, с. 246]. Огида до збагачення теж походила з воїнської етики скіфів і сармато-аланів. За словами скіфського царя Атея, які зберіг історик Помпей Трог у передачі Марка Юніана Юстина (IX.2.9), «загалом скіфів цінують за звияжний дух і загартоване тіло, а не за багатства» [31, с. 93]. Єдиними заняттями, які військовий прошарок поважав і визнавав достойними себе, були війна, походи, турніри, бенкети, верхова їзда, полювання.

Висновки. Таким чином, у традиційному віршованому підписі до народної картини «Козак Мамай», попри те, що він набагато молодший від самого зображення, відобразилися архаїчні норми поведінки й цінності запорозького козацтва, що сягали сивої давнини. У системі цих цінностей торгівля, крамарювання, комерційна підприємливість, уміння вдало й прибутково гендлювати, наживатися оцінювалися дуже низько й протиставлялися традиційним моральним постулатам воїна. Такі уявлення не мають жодних відповідностей у тюркських народностей, однак повністю збігаються з традиційним етикетом іраномовних етносів, зокрема осетинів, які є нащадками скіфів, сарматів і аланів. Фіксуються вони і в раджпутів Північної Індії, що походять від царських скіфів і ефталтів, і це показує стародавність не лише іконографічної схеми «Козака Мамай», але й окремих мотивів у супутніх їй текстах, які зафіксували воїнський етос минувшини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Adyhy, balkartsy y karachaevtsy v yzvestiyakh evropeiskyykh avtorov / Sostavlenye, redaktsiya perevodov, vvedeniye y vstupitelnye staty k tekstam V.K. Hardanova. Nalchyk: Elbrus, 1974. 636 s.

2. Blaramberh Y. Ystorycheskoe, topohrafycheskoe, statystycheskoe, etnohrafycheskoe y voennoe opysanye Kavkaza / Perevod s frantsuzskoho, predysloviye y kommentaryy Y.M. Nazarovoi. Moskva: Yzd. Nadyrshyn, 2010. 400 s.

3. Vakhushty, tsarevych. Heohrafiia Hruzyy. Vvedenye, perevod y pryemehanyia M.H. Dzhanashvyly. *Zapysky Kavkazskoho otdela Ymperatorskoho Russkoho heohrafycheskoho obshchestva*. Tyflys: typohrafiia P.K. Kozlovskoho, 1904. Knyzhka XXIV. Vypusk 5. S. I–XLIX, 1–241.
4. Halahan Hr.P. Malorusskyi vertep. *Kyevskaia staryna*. Kyev, 1882. Tom IV. Oktiabr. S. 1–38.
5. Hohol N.V. Yzbrannye proyzvedeniia v 2-kh tomakh. Kyiv: Dnipro, 1979. Tom 1. 414 s.
6. Hrybovskyi V.V. Kartyna «Kozak Mamai»: vytoky obrazu y nohaiski paraleli. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2021. Vyp. 19–20. S. 285–334.
7. Zhytetskyi P. Mysly o narodnykh malorusskykh dumakh. Kyev : typohrafiia H.T. Korchak-Novytskaho, 1893. 250 s.
8. Zabashta Rostyslav. Do pytannia henezy kartyny «Kozak-banduryst» / «Kozak Mamai», «Kozak – dusha pravdyvaia»: metodychni zasady, novi dzherelni materialy ta aspekty ideino-obraznoho ladu. *Zbirnyk naukovykh studii pam'iaty doktorky mystetstvoznavstva Valentyny Ruban*. Kyiv : vydavnytstvo IMFE, 2019. S. 260–297.
9. Zabashta Rostyslav. Kartyny «Kozak-banduryst», «Kozak Mamai», «Kozak – dusha pravdyvaia» u svitli novykh doslidzhen. *Studii mystetstvoznavchi*. Kyiv, 2020. № 1/2. S. 42–56.
10. Kaloev B.A. Osetyny Vostochnoi Osetyy y raionov Hruzyy (ystoryko-etnohrafycheskye ocherky). Vladykavkaz : Yr, 2012. 160 s.
11. Kanukov Y.D. V osetynskom aule: Rasskazy, ocherky, publytsystyka. Ordzhonykydze : Yr, 1985. 475 s.
12. Korolenko P.P. Dvukhsotletye kubanskaho kazachiaho voiska: 1696–1896: (ystorycheskyi ocherk). Ekaterynodar : typohrafiia Kubanskaho Oblastnaho Pravleniia, 1896. 94 s.

13. Kostomarov N. Ystoryia kozachestva v pamiatnykakh yuzhno-russkoho narodnoho pesennoho tvorchestva. *Russkaia mysl*. Moskva, 1880. Hod pervyi. Avhust. S. 1–33.

14. [Kulysh P.] Zapysky o Yuzhnoi Rusy / Yzdal P. Kulysh. Sankt-Peterburh : typohrafiia Aleksandra Yakobsona, 1856. Tom pervyi. IX, 322 s.

15. Markovskyi Yevhen. Ukrainskyi vertep: rozvidky y teksty. Kyiv : drukarnia Vseukrainskoi akademii nauk, 1929. Vypusk I. IV, 201, 40, 8 s.

16. Naiden Oleksandr. Voin v ukrainskomu folklori: semantychni ta obrazni aspekty. Kyiv : Vydavnychiy dim «Stylos», 2020. 224 s.

17. Ocherk Zaporozhtsa. *Zapysky Odesskoho Obshchestva ystoryy y drevnostei*. Odessa : hor. typ. sod. Kh. Aleksomaty, 1867. Tom shestoi. S. 543–546.

18. Palei. Prybavleniia k Saratovskym hubernskym vedomostiam. Saratov, 1843. № 17. 24 apreliia. S. 98–100.

19. Popko Y.D. Chernomorskye kazaky v ykh hrazhdanskom y voennom bytu: ocherky kraia, obshchestva, vooruzhennoi syly y sluzhby. V semnadsaty rasskazakh, s epylohom, kartoii y chetyrmia rysunkamy s natury. V dvukh chastiakh. Sankt-Peterburh : typohrafiia P.A. Kulysha, 1858. XIV, 292, IV s.

20. Rakhno Kostiantyn. Do semantyky imeni kozaka-bandurysta v ukrainskomu narodnomu maliarstvi. *Synerhiia vykonavtsia i slukhacha v kobzarsko-lirnytskii tradytsii: Zbirnyk naukovykh prats nauково-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu (Kyiv–Kharkiv, 6 chervnia 2020 r.)*. Kharkiv–Kyiv : Vydavets Oleksandr Savchuk; NTsNK «Muzei Ivana Honchara», 2020. S. 164–172.

21. Rakhno Kostiantyn. Lehendarnyi narod «mamai» ta problema pokhodzhennia nazvy ukrainskoi narodnoi kartyny «Kozak Mamai». Pereiaslavika: *Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*: zbirnyk naukovykh statei. Pereiaslav : Natsionalnyi istoryko-etnohrafichnyi zapovidnyk «Pereiaslav», 2022. Vyp. 22 (24). S. 98–109.

22. Robakydze A.Y., Hehechkory H.H. Formy zhylyshcha y struktury poselenia hornoi Osetyy. *Kavkazskiy etnograficheskiy sbornyk*. Tbylysy : Metsnyereba, 1975. Vypusk V, 1. 198 s.

23. Skalkovskiy A. Naезды хайдамак на Западную Украину. 1733–1768. Odessa : horodskaya tipografiya, 1845. 230, IV s.

24. Uspenskaia E.N. Radzhputy: rytsary srednevekovoi Yndyy. Sankt-Peterburh : Evraziya, 2000. 384 s.

25. Khadykova A.Kh. Traditsyonnyi etyket osetyn. Sankt-Peterburh : yzdatelstvo Sankt-Peterburhskoho unyversyteta, 2003. 228 s.

26. Kheizynha Yokhan. Homo ludens. V teny zavtrashnego dnia. Moskva : «Prohress», «Prohress-Akademyia», 1992. 464 s.

27. Chochyev A.R. Narty-aryy y aryyskaya ydeologiya. Moskva : AKALYS, 1996. Kn.1. 263 s.

28. Chochyev A.R. Ocherky ystoryy sotsyalnoi kultury osetyn (traditsyy kochevnychestva y osedlosty v sotsyalnoi kulture osetyn). Tskhynvaly : Yryston, 1985. 290 s.

29. Chursyn H. F. Osetyny. Etnograficheskiy ocherk Tyflys : tipografiya haz. «Zaria Vostoka», 1925. 103 s.

30. Sherotskiy K. Ocherky po ystoryy dekoratyvnaho yskusstva Ukrainy. I. Khudozhestvennoe ubranstvo doma v proshlom y nastoiashchem. Kyev : yzdanye zhurnala «Yskusstvo», tipografiya «S.V. Kulzhenko», 1914. 141 s.

31. Yustyn Mark Yunyan. Epytoma sochyneniya Pompeia Troha Historiae Philippicae / Per. s lat. A.A. Dekonskoho, M.Y. Ryzhskoho. Pod red. M.E. Hrabar-Passek. Kommentaryy K.V. Verzhbytskoho, M.M. Kholoda. Vstupitelnaia statia K.K. Zelyna. Sankt-Peterburh : yzdatelstvo Sankt-Peterburhskoho unyversyteta, 2005. 493 s.

32. Evarnytskiy D.Y. Ystoryia zaporozhskykh kozakov. Tom pervyi. Moskva : Pervaia zhenskaia tipografiya E.K. Herbek, 1900. 688 s.

33. Yaniv Volodymyr. Narysy do istorii ukrainskoi etnopsykholohii. Miunkhen : Ukrainskyi vilnyi universytet, 1993. 217 s.

34. Dubois de Montpéreux Frédéric. Autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée; avec un atlas géographique pittoresque, archéologique, géologique, etc. Paris : Librairie de Gide, 1840. Tome IV. 562 p.

35. Reineggs Jacob. Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus. Gotha-St. Petersburg : Bei Gerstenberg und Dittmar, 1796. Erster Theil. XII, 432 S.